

Обрад Станојевић*

СТУДИЈЕ ПРАВА У АМЕРИЦИ

Када сам као стипендиста дошао на Њујоршки правни факултет (NYU), давне 1964/65. године, на првим предавањима на Институту за упоредно право професор је рекао отприлике ово: „Ви сте завршили студије права у својим земљама. Боље је да заборавите то што знате, више ће вам сметати него што ће вам користити.“ Било је то нешто попут натписа на улазу у Дантеов пакао: *Lasciate ogni speranza...* То је у извесном смислу тачно. И сам предмет (америчко право) и начин студирања дубоко се разликују од европског. Зато, по правилу, дипломирани правник из континенталне Европе неће тамо моћи да се бави праксом, већ је потребно да изнова студира. То се, додуше, дешава и нашим лекарима, али је код медицине више у питању еснафски монопол, док код права постоје и стварни разлози за непризнавање стручности.

Следећи додир са америчким правним студијама био је 1991, када је Америчка адвокатска комора, у оквиру тзв. CEELI програма (намењеног земљама источне и средње Европе, које су тек изашле из комунистичког система), позвала групу декана из ових земаља (између осталих и колегу Гелевског из Скопља и Маленицу из Новог Сада). Тада је, после састанка у Вашингтону, сваки од нас провео по недељу дана на три различита правна факултета. Циљ ових посета је био да нас упознају са основним одликама америчког начина школовања правника. Мени су били одређени: Хејстингс из Сан Франциска, Државни универзитет из Новог Мексика (у граду Албукерки) и Бруклински правни факултет у Њујорку.

Ипак, највише сам сазнао о студијама права као наставник. На Правном факултету Универзитета Лојола из Њу Орлиенса провео сам најпре један семестар као Фулбрајтов стипендиста, а затим као гостујући професор школске 1993/94. и 1994/95. Поред тога, предавао сам на летњим школама овог факултета у Москви и Будимпешти, у три наврата, и у Квернаваки (Мексико) такође три пута.

Исџорија – У САД постоји шароликост институција које се баве вишим и високим образовањем. Постоје државни универзите-

* Др Обрад Станојевић, редовни професор Правног факултета у Београду.

ти (које оснивају државе чланице федерације), постоје градски и муниципални, и постоје приватни универзитети. Неке универзитете оснивају верске организације (католичка црква нпр.). А има универзитета које су основали појединци, тачније, богаташи.

Прве високошколске институције у колонијама биле су: Харвард (основан као колеџ 1636, а од 1780. носи име Кембриџ универзитет), Колеџ Вилијама и Мери (1693), Јеил (Yale – основан 1701), Краљевски колеџ (основан 1754. у Њујорку, касније променио име у Колумбија универзитет), Колеџ Њу Џерсија (основан 1746, затим претворен у Принстон универзитет), Краљичин колеџ (основан 1766, касније назван Ратгерс – Rutgers).

Државни универзитети су основани почев од краја XVIII века: Северна Каролина, Џорџија и други. Један од најугицајнијих на Југу био је Универзитет у Вирџинији, основао га је 1819. Томас Џеферсон, познат по свом либерализму, који је утицао на многе друге универзитете Америке. Постоје државе у којима има више од једног државног универзитета.

Градови и друге административне јединице (чак и делови града, као што је Бруклин) јављају се као оснивачи колеџа и универзитета током двадесетог века: Њујорк, Дистрикт Колумбија (у ствари Вашингтон), Синсинати, Луисвил и други.

Са појавом првих великих богатстава и поједине породице почињу оснивати колеџе и универзитете. Амерички систем пореза, нарочито наследне таксе, веома је суров, али уколико декујус остави део богатства за хуманитарне сврхе, онда постоји могућност да се нешто сачува и за наследнике. Зато постоје Карнеги фондација, Фордове стипендије, разне веома богате галерије које су јавно добро. Међу прве универзитете које су основали појединци спадају: Тулеин (Tulane – 1834), Емори (Emory – 1836), Дјук (Duke – 1838), Корнел (Cornell – 1865), Вандербилт (Vanderbilt – 1872), Џон Хопкинс (John Hopkins – 1876), Стенфорд (Stanford – 1885).

Универзитети су, на основу „Мориловог закона“ из 1862. добијали привилегије у додељивању земљишта. Они су по правилу саграђени на једном месту („кампус“), у архитектонском стилу који одаје утицај енглеске универзитетске готике, са добро уређеним травњацима, теренима за спорт и рекреацију. Ту се најчешће налази пошта, банка, књижара, ресторан, разне продавнице. Обично се кампус не налази у центру града, већ на периферији, а неки познати универзитети су основани у малим местима (нпр. Јеил у Њу Хејвену).

У неким државама, уместо назива *колеџ*, употребљава се *инстџиџуи*, а и једно и друго одговара нашем *факултет* или *виша школа*. Једна од водећих високошколских институција из области

природних и техничких наука је Massachussets Institute of Technology, чувени МИТ. Реч *факултети* у САД (не и у Великој Британији) значи: професори, колегијум професора, наставно-научно веће. За „правни факултет“ као и за „медицински факултет“ обично се користи реч „школа“: Law School, School of Law, Medical School.

Правни факултети. – Доста дуго се у колонијама није тражило неко образовање за бављење правничким професијама. Ко је мислио да то зна, могао је да буде адвокат или да се кандидује за судију. Не само у вестерн-филмовима, већ и у животу, могао је и ковач да постане судија. То је било у складу са идејама либерализма које су онда доминирале, а и са недостатком високошколских установа. Сад, међутим, за обављање правничке професије захтевају се строги услови, не само диплома већ и верификована правна школа (осим у неколико чланица федерације), пракса и положен испит.

Општи надзор над радом факултета обавља, не толико Министарство просвете, колико Адвокатска комора. Америчка адвокатска комора (АБА – American Bar Association), која се иначе сматра за најмоћнију професионалну организацију на свету, повремено долази у инспекцију. Инспектори су најчешће декани или професори. Они присуствују предавањима, обилазе учионице и библиотеку, разговарају са студентима, и на основу тога дају своје мишљење. Ако школа не добије „зелено светло“, њени дипломирани правници могу да се баве својом професијом само у неколико држава чланица федерације.

У 1995. години у САД је било 177 признатих и 52 непризната правна факултета (заједно са Канадом), од којих неки имају звучна имена, као нпр. American College of Law, Empire College, San Francisco Law School.

Факултети су рангирани према извесном броју критеријума, од којих је један од најважнијих – успех студената тог факултета на судско-адвокатском испиту. Традиционално угледни су: Харвард, Јеил, Колумбија, Принстон.

Универзитети су веома различити по нивоу образовања које пружају и по угледу. Постоје књиге које сваке године (јер то се мења) рангирају високошколске институције. Наравно да нису сви одсеци (факултети) истог ранга и о томе се води рачуна.

Уопште узев, основно и средње образовање у САД није на нарочито високом нивоу. На једном светском такмичењу средњошколаца амерички ђаци су освојили незавидно осамнаесто место. Али високо школство ужива велики углед, нарочито неки универзитети који се могу мерити са било којим светским конкурентима.

Управљање универзитетима и факултетима. – Већина правних факултета је део универзитета, али постоје и тзв. независни факултети, који не припадају никаквој високошколској широј организацији. Један од њих је Brooklyn Law School у Њујорку, са којим је наш факултет до санкција имао уговор о сарадњи.

Универзитетом руководи посебан одбор (board of trustees), који именује „председника“ или „канцелара“, што приближно одговара нашем ректору. Председнику, тј. ректору помажу потпредседници, проректори („вицепрезиденти“). На неким универзитетима постоје два ранга ових помоћника: виши проректори (senior vice president) и нижи (обични vice president). По правилу, постоји проректор за наставна питања (academic affairs), други за финансије, затим за администрацију, за однос са јавношћу итд.

Факултетима руководе декани, који имају знатна овлашћења и у погледу ангажовања службеника, одређивања плата наставницима. Декан има продекане са сличним ресорима као и проректори. Продекан за наставу између осталих надлежности саставља распоред предавања, без икакве консултације наставника, тј. не водећи рачуна о њиховим жељама.¹

Неки од продекана не морају бити наставници, нити правници. Тако се дешава да продекан за односе са студентима буде социолог по образовању.

Процедура избора декана се разликује од једног до другог универзитета. На већини изгледа овако. Избору декана претходи дуга процедура. Од кандидата се захтева да дају своју визију будућег развоја факултета, уписну политику итд. Са њима се разговара у присуству наставника. Сви чланови наставног већа („faculty“) дају своју ранг-листу кандидата и тако се добија општа листа. То одлази „ректору“ односно председнику, а он доноси коначну одлуку, водећи рачуна и о ранг-листи, али не претерано. Када је биран декан 1993. године на Лојолином правном факултету из Њу Орлиенса, изабран је кандидат који је био трећи на листи (од укупно пет кандидата). Вероватно је томе допринела околност што је Вестерфилд био „афро-Американац“, јер је 60% становништва града „обојено“.

Уписна политика. – Студије права имају посебан положај, сматрају се „последипломским“ (postgraduate). Док је за готово све остале студије (природне науке, философија, математика, умет-

1 Када сам, држећи се наших стандарда понашања, затражио од продекана Нормана да ми не одређује часове петком, зато што сам планирао да тај дан искористим за гостовања на другим факултетима са којих сам добио позиве, то је толико било ван универзитетског кодекса да је продекан једноставно пречуо ову моју молбу.

ност) довољна средња школа, за студије права се захтева и колеџ (који траје две до четири године). Тако су студенти нешто старији него у Европи, када се уписују имају обично више од 22 године.

Студије се не сматрају „правом грађана“, већ привилегијом која је доступна ограниченом броју људи. За упис су потребни успех, знање и новац. По правилу се унапред зна какве услове, који број поена захтева сваки факултет. Узима се у обзир успех у претходном школовању и успех на пријемном испиту, тзв. LSAT (Law School Aptitude Test – тест способности за студије права). Тестови за пријемни испит су једнообразни за све правне факултете у земљи. Програми тих тестова се унапред објављују и обухватају: општу културу, знања из социологије, економије, државног уређења, а поред тога и тестове интелигенције и логичког резонувања. Кандидати за упис могу добити на факултету брошуре са детаљним обавештењима када се полажу тестови, у ком року се добијају резултати, какве врсте питања могу очекивати, могу наћи узорке питања и одговора, као и објашњење зашто су неки одговори погрешни а други тачни. Постоје књиге које служе за припремање пријемног испита, а неки факултети организују и курсеве за пријемни испит.

Води се рачуна и о моралном профилу кандидата. Понекад се од кандидата захтева нека врста есеја о његовим мотивима за студирање права. Уколико је кандидат имао посла са полицијом, или неће бити уписан или ће посебно тело морати да разматра његов прекршај и да му одобри упис, захтевајући његово усмено или писмено објашњење случаја.²

Просечан број кандидата за пријем у САД износи око 120.000. Од тога се уписује приближно једна трећина, што је, ипак, доста велики број – 40.000. Највећи број, око 10% одлази у Калифорнију, чији факултети, можда више него други, желе да школују правнике који могу да се баве праксом и у другим државама чланицама федерације.

За родитеље студената прве године организује се пријем, са обиласком кампуса и факултетске зграде и са вечером на крају. То, наравно, плаћају сами родитељи.

Број студената који се уписују на прву годину креће се од 200 до 450, врло ретко преко тога. За америчке напоре је незамислив број од 5.000, колико уписују неки европски факултети (Мадрид,

2 Када ме је један студент, коме сам предавао на летњој школи и на редовном курсу, замолио да му напишем препоруку за неки конкурс, узео сам његов досије и видео два писмена састава. Један је био на тему „Зашто сам изабрао студије права“, а други је био доста опширно објашњење случаја који му се десило у Тексасу, када је полиција пронашла у његовим колима извесну количину марихуане.

Рим) или 3.000, колико је неких година уписивао београдски Правни факултет. Уосталом, њихов начин студирања, у коме се посећује посебна пажња индивидуалном учешћу студената у настави, где се инсистира на дијалогу („сократски метод“), није могуће спровести без одређеног односа између броја студената и броја професора. Чак и на малим факултетима, ако на једном предмету има више студената, нпр. на обавезним предметима, они се деле у групе тако да свака од њих не прелази 70–80 студената.

Примећено је да студенти, нарочито студенти права, припадају привилегованој категорији становништва, оној што се зове WASP (white, anglosaxon, protestant – белац, пореклом англосаксонац, протестант). Једно време су доминирали мушки студенти. Сада се стање изменило, па су и тамо, као и овде, студенти права већином девојке, или им припада око 50%. У неким државама предузимају се мере да се повећа учешће мањинских студената. Државни универзитет у Њу Мексику, примера ради, организује посебне курсеве за припремање за пријемни испит студената који су „индијанског“ порекла (native Americans).

Школовање је скупо. И државни универзитети наплаћују школарину, само је она нешто мања, а школарина на приватним универзитетима креће се од 12.000 до 24.000 долара. То се плаћа само за својство студента, за могућност студирања. Ту, дакле, не улазе трошкови становања, хране, књига, и остало. За изузетне таленте постоје и стипендије које дају државне организације и приватне корпорације. Они који немају богате родитеље или брачне другове, обично једно време раде и одвајају новац на страну, па се, негде око своје тридесете године, уписују на факултет. Постоји могућност добијања кредита који се морају вратити, иако на неким универзитетима добри студенти имају олакшице у отплати зајма. Може се, наравно, студирати и уз рад, иако је то веома напорно. Најпогодније професије уз које се може студирати су: келнер, професионални војник или административац у адвокатској фирми. За такве студенте се организују вечерњи курсеви наставе.

Финансирање. – Факултети се финансирају од школарине, од дарова бивших студената, корпорација и приватних лица, затим од финансијске помоћи за научна истраживања. Сваке године се конкурише са пројектима ради добијања средстава. То је на први поглед исто као код нас, али се у пракси темељно разликује. Док код нас готово не постоји контрола квалитета коначног научног рада који се на крају нуди, па огромна већина „пројеката“ нема никакву научну вредност и представља „рециклирање“ већ написаног, тамо је контрола веома озбиљна и ако пројекат не даје резултате, не само да неће бити даље финансиран, већ прети опасност да се добијена средства морају вратити.

Посебна служба се бави окупљањем бивших студената (тзв. *alumni*) и сакупљањем новца од њих. Једном годишње се организује бал за њих („сусрет генерација“), постоји часопис који прати њихове каријере и објављује имена важнијих дародаваца. Поред тога се сналазе на било који начин, чак и делатностима које спадају у бизнис. Њујоршки правни факултет, бар онда када сам на њему студирао, имао је фабрику макарона. Лојола је поседовао ТВ станицу, коју је затим продао. Није ми познато у шта је уложио новац од продаје те станице.

Факултети не располажу свим својим средствима. Један део универзитет узима за себе и за мање лукративне одсеке. Правни факултет на Лојола универзитету годинама се бори да смањи проценат који му се овако одузима и који износи око 40%.

Положај и плаће професора. – Број професора није тако велик, обично се креће између 20 и 50. Асистената нема, неку врсту помоћи у настави пружају бољи студенти за малу награду. Нити има наше градације: доцент, ванредни професор, редовни професор. Постоје *asistent professor*, *full time professor* и *adjunct faculty member*. Доста често се ангажују људи из праксе који држе целе курсеве или део предавања (*adjunct faculty member*). Већина професора је под уговором који се периодично, често сваке године, обнавља. После извесног броја година, када испуни одређене услове (повољна оцена од стране студената, објављене значајне књиге, нарочито уџбеници које користе и други факултети), наставник може добити стални положај, тзв. *tenure*. Тада може бити уклоњен само ако се теже огреши о морални кодекс наставника. Пензионисање по праву не спречава професора да настави са радом уз скромну награду. Неки факултети су познати по томе што ангажују познате људе када се пензионишу (Хејстингс из Сан Франциска).³

Плате варирају, али су, у целини гледано, професори права међу најбоље плаћеним професијама. Плата је тајна и у њеном одређивању велику улогу има декан или ректор. Она зависи од вредности професора, али и од тога колико је његова специјалност тражена, и ствар је погодбе. Професор који предаје неку нову материју којом не владају многи, може у преговорима и да „уцени“ свој факултет. Некада је разлог за повишицу и позив другог универзитета који нуди већу плату. Једном речју, владају тржишни закони конкуренције. Иако је то тајна, а питање у вези с тим сматра

3 Када сам као гост CEELI програма дошао на Хејстингс, са изненађењем сам открио да ту предаје професор Свинеи (Sweeney), који је био директор Института за упоредно право Њујоршког факултета кад сам тамо боравио 1964/65. године. Иако већ поодавно у пензији, он се прихватио понуде да предаје на Хејстингсу, где су предавали и неки други познати наставници, као што је Просер (Prosser), писац најпознатијег уџбеника о накнади штете.

се непристојним, ипак се зна да се плате крећу између 100.000 и 140.000 долара годишње. То је такорећи двоструко више од износа који добијају универзитетски професори на природно-математичком или философском факултету. Једино се професори медицине могу мерити у овом погледу са наставницима права. Да је то солидна зарада, може се видети по томе што ни плате чланова Конгреса нису веће. Наставници имају и неке друге привилегије, посебне погодности кад је реч о пензионом фонду, здравственом осигурању итд. А неки зарађују новац и ангажманима у државним, судским или адвокатским фирмама, или у бизнис-корпорацијама.

По правилу, један професор предаје три-четири, па и пет, често разнородних предмета. Ја сам, поред римског права и правне историје, предавао породично право, својину (нешто што одговара грађанском праву) и међународно јавно право. Другим речима, оно што би се у Европи сматрало недовољно озбиљним – бављење разним научним дисциплинама – тамо је редовна појава. Вероватно је разлог у томе што се професорски рад овде сматра бављењем науком, а тамо једном професијом која више спада у педагогију него у науку. Наравно да се, поготово на престижним универзитетима, и тамо тражи да професор објави и неки рад. И тамо постоји изрека: *Publish or perish* (објављивати или пропасти), али се ипак на професорски посао гледа као на нешто што у првом реду захтева вештину преношења знања. Вероватно да на овакву праксу утичу и економски разлози – ангажовање већег броја професора смањило би платни фонд.

На већини универзитета постоји доста велика аутономија професора. По ком програму и уџбенику ће предавати, којим ритмом, са којих идеолошких позиција, по правилу је препуштено наставнику. С тим што он мора имати на уму оцењивање од стране студената, контролу коју обавља Адвокатска комора... На неким факултетима постоје монитори-камере помоћу којих декан или продекан могу из своје собе да прате предавања.

Наставни планови и програми. – Не постоји закон који то уређује, тако да су факултети аутономни. Али правила конкуренције су оштра. Осим тога, постоји будно око АБА инспекције. Ако се јави потреба или гостује страни професор који је специјалиста за једну област, нови предмет се уводи без много формалности.

Студије трају три године. Сви предмети трају по један семестар. Уколико неки предмет, због свог значаја, захтева више времена, онда се он дели на два или три дела: кривично право 1, кривично право 2, итд.

Предмети су *обавезни* (мањи део) и *изборни*. На првој години је већина предмета обавезна, на другој их је нешто мање обавезних, а на трећој су готово сви по избору.

Иако се наставни планови и програми разликују и у томе су факултети самостални, али под будним оком Адвокатске коморе, ипак постоје неки обрасци који се морају следити. Нарочито је велик утицај на организацију наставе, пре неких сто година, имао Харвард.

У обавезне предмете скоро без изузетка спадају: Contract, Torts, кривично право, уставно право, кривични и грађански поступак. Остали су готово сви изборни, али студенти у највећем броју случајева узимају: Corporations, Taxes, Evidence, наследно право, својину на непокретностима. Основни разлог је што су то материје које се траже на судско-адвокатском испиту.

Традиционалној листи предмета у новије време се додају: Environment Law, Computer technic.

Већина факултета пружа студентима могућност да самостално обаве истраживање неког проблема (уз помоћ наставника): Independent study.

Постоје предмети који су идентични у оба система: уставно право, кривично, породично (обично се зове Law of Persons, јер обухвата и статусно право), наследно, финансије, поступци, међународно јавно право и приватно право. Облигационо право је подељено на Contracts (уговори) и Torts (приближно: накнада штете). Стварно право носи назив: Property (својина) и то је један од најзамршенијих предмета јер су му корени у енглеском средњовековном праву. Предмет Social Jurisprudence приближно одговара нашој историји политичких и правних доктрина. Као обавезни или изборни предмет предаје се индустријска својина (Trade-mark) и нелојална конкуренција (Unfair Competition). Посебни предмети, који немају пандан у нашем систему су траст (Trust), Moot Court (припрема одбране на суду), Legal Profession (професионална етика), Business organization (о корпорацијама и другим учесницима бизниса), Security Rights (о хипотеци и другим врстама обезбеђења потраживања), Law and Poverty (о облицима социјалне помоћи за сиромашне), америчка правна историја, западна правна историја (Western Legal Tradition), увод у логику и правно резонување, хартије од вредности (Negotiable Instruments), поморско право (Admiralty Law) и други.

Једна од новина у систему правног образовања су *летњње школе* или *летњњи програми*. Обично трају пет недеља, организују се у некој егзотичној земљи, и то тако да се пружа могућност избора између 3–4 предмета. Један од факултета са најбогатијим летњим програмима је Лојола, који има школе у Мексику, у Јапану, Москви и Будимпешти, Бечу, Јужној Африци, а сада се преговара са Шпанијом и Француском. Школа је требало да буде у Југославији (Београд, Дубровник), али је због наших прилика и неприлика

пребачена у Русију и Мађарску. На овим програмима могу учествовати и студенти са других универзитета.

Велика пажња се обраћа *йрактиичном рагу*. Постоји предмет Legal Writing (писање правних аката), често и Oral Advocacy (правна реторика). Поред тога, студенти се такмиче у измишљеним споровима (Moot Court). Сваки факултет организује такозвану правну клинику (Law Clinic) којој се обраћају грађани са „сиромашким правом“ ради добијања бесплатне правне помоћи. Овде студенти, уз помоћ наставника који имају практично искуство, дају правна мишљења, састављају тужбе, уговоре, тестаменте и пружају другу помоћ. На неким факултетима (нпр. у Албукеркију) студенти имају странке у посебним просторијама, а професор има могућност да путем камере-монитора контролише њихов разговор са клијентима. Поред тога, студенти проводе одређено време на раду у адвокатским фирмама или у некој административној установи (externship).

Насћава. – Начин предавања се суштински разликује од оног на европским универзитетима. Негује се „сократски метод“, где се путем дијалога, непрекидног тражења одговора на питања, долази до решења. Постоје и уџбеници који личе на наше (text-book), али је много важнија збирка случајева из праксе (case-book). На почетку курса студент добија план предавања материје, и које случајеве, које странице треба да савлада за сваки час предавања. Студент унапред зна шта треба да припреми за сваки час, макар и пропусти неко предавање. Издавачи уз уџбеник шаљу и приручник за наставника (Teacher's manual) у коме се сугеришу начин коришћења уџбеника, темпо прелажења материје, које законске текстове треба да користи итд.

Број студената на предавањима је ограничен на 50–80, ретко их је више. Студент увек седе на исто место, тако да професор има план седишта и имена студената пред собом. Он отвара расправу о случају очекујући да су студенти спремни. Студент може пре часа да се извини што није спреман, али се то дозвољава само неколико пута. Уколико је неспреман чешће, искључује се са предавања и мора поново да слуша (и да плати) курс идућег семестра или године. Толерише се само релативно мали број изостанака са часова.

Професор углавном пита. Тражи да му неко опише чињенице, од другог захтева правну квалификацију. Може да промени околности и да захтева решење таквог случаја. Професор може на крају, ако је то потребно, да да завршну реч. Није уобичајено да наставници критикују судску одлуку.

Слушаоци имају право, и често га користе, да прекину наставника ако им нешто није јасно. Професори, сем тога, проводе

готово читав радни дан на факултету, држећи отворена врата од кабинета, спремни за консултације. Није ретко да се студент телефоном обрати професору са неким питањем и на приватну адресу, понекад у време које се у Европи не би сматрало баш пристojним (11 ноћу).

Уџбеници. – Постоји више врста књига из којих амерички студенти уче. Најважнија је збирка случајева (case-book). Иако је америчко право данас добрим делом кодификовано, ипак као основна карактеристика тог система остаје да суд ствара право и да се морају знати најважнији случајеви који су установили одређене правне принципе. Поред тога, иако нису обавезни и у суштини се мање користе, постоје уџбеници налик на европске. Веома често аутори користе и туђе текстове, наводећи мишљења која или допуњују и подупиру ауторов став или су супротна његовим идејама. То није обичан цитат, већ текст који обухвата више страница, који може бити читав чланак или већи његов део. И збирке случајева и уџбеници су доста обимни, често премашују хиљаду страница.⁴ А за не много амбициозне студенте постоје и скраћени извори, подсетници („репетиторији“), где се на стотинак страница у виду теза и набрајања излаже материја. Наставник је слободан да изабере уџбеник по коме ће радити. То издавачи знају и зато наставнике засипају бесплатним примерцима, што је још једна привилегија универзитетских професора. Тако временом могу да сакупе импозантан број књига, које по правилу држе у свом кабинету, чиме доприносе свом „имиџу“ и престижу самог факултета.

Готово обавезан део учила је и правни речник, најпознатији је Блеков (*Black's Law Dictionary*), неопходан због великог броја неенглеских правних термина (пореклом из старофранцуског и латинског), као и латинских правних максима.

Испити. – Испити су, без изузетака, писмени, у облику тестова. Тестова има разних. Неки се састоје од само једног питања са више правних проблема које ваља решити. Други су класични тестови са избором више понуђених решења (multiple choice). Неки наставници дозвољавају коришћење уџбеника или законског текста (open book exam), а други не (closed book exam). Логика испита „са отвореном књигом“ јесте да се тиме студент ставља у положај у коме ће бити као судија или адвокат – може да консултује уџбенике или законске текстове, али без знања права није у стању да их примени.

⁴ Ево, илустрације ради, обима неких уџбеника: Хенкиново *Међународно јавно право* има 1596 страница, Просеров приручник *Torts* – 1309, Јанопулосов уџбеник о својини (а то је својина Луизијане, која је много једноставнија него својина прецедентног права) – 1121.

Неки наставници организују испите и током године (mid-term examination), како би натерали студенте да више раде и да би их упознали са својим начином испитивања и оцењивања.

Систем оцена на већини факултета је словни, при чему је најбоља оцена *A*, затим *B+*, *B*, *C+*, *C* итд. Слофо *F* је знак за слабу оцену (од failed – пао). Оцењивање је у извесном смислу релативно, тако да ће најбољих 5 или 10% одговора добити оцену *A*, следећи *B+* итд. Наставник оцењује задатке који су без имена, само под шифром. Када оцени и дешифрује тестове, може променити оцену (обично набоље, и то не више од пола степена, нпр. *B+* у *A*), на основу учешћа у раду у току предавања, као и на основу оцене са mid-term испита.

Једна занимљивост америчког система студија јесте то да веома често професор није присутан писменом испиту. Када сам на позив да попијемо кафу док студенти раде тест поставио колеги питање: „Зар неће преписивати?“, он се изненадио. Навео је два разлога: да су студенти потписали „морални кодекс“ који забрањује преписивање, и да је систем оцењивања релативан, а друштво веома компетитивно. Ако би неко преписивао, тиме потискује друге у „нижи разред оцењивања“. Зато би га сами студенти пријавили.

Оцена се не саопштава јавно, већ преко шифрованих записника и поштом. Студенти могу захтевати да погледају тест и да им се оцена образложи.

Оцењивање професора. – Специфичност америчког универзитетског живота је оцењивање професора од стране студената (evaluation). Полази се, вероватно, од тога да студенти плаћају за одређену врсту услуга и да имају право да процене какве су оне биле. При крају курса студентима се деле упитници на којима је двадесетак питања на која треба да одговоре, и то без присуства наставника. Ти формулари се не потписују. Питања обухватају, између осталог, и такве детаље као што су: уредност доласка на час, разговетност предавања, темпо којим је прелажена материја, затим оцена стручности и правичности на испитима. Постоји рубрика у коју студенти могу додати неку своју општу опаску о наставнику, било да је позитивна или негативна. Ти резултати се објављују у универзитетском часопису и један су од елемената на основу којих се доноси одлука о продужењу уговора наставнику на следећи период.

Сваки факултет има своју библиотеку на коју се много полаже, а поред тога постоји и универзитетска библиотека. Студенти могу бесплатно да користе компјутере, бирајући између два конкурентна система. Те фирме углавном следе логику дилера који у почетку дају бесплатно дрогу рачунајући да ће касније, када се

навикне, клијент остати веран тој навици и плаћати за даљу употребу.

Систѐм нагѣрађивања сѝуденаѝа. – Сваки наставник после курса даје администрацији име студента са најбољим резултатима. Поред тога постоје „студенти године“ и „студенти генерације“. Важно је и ући у најбољих десет. Најистакнутији студенти постају чланови редакције факултетског часописа (састављене углавном од студената), и то се сматра великим признањем. Одличне студенте, уз скромну награду, ангажују и за помоћ у настави, као демонстраторе. Установа демонстратора замењује асистенте. Разне корпорације и физичка лица дају средства за различите награде. Награде на такмичењу у измишљеним споровима такође се цене.

Друшѝвени живоѝ. – Друштвени живот професора веома је развијен. То је последица односа према факултету и великог броја сати које проводе на радном месту. По правилу, наставник остаје пуно радно време у згради факултета. Као знак присуства, оставља отворена врата на кабинету, често и сако пребачен преко столице. Постоји и просторија, нека врста наставничког клуба, где могу попити кафу, појести нешто, прочитати штампу и стручне часописе, проћаскати са колегама.⁵

Постоји и Удружење наставника правних факултета Америке (AALS = American Association of Law Scholls), које организује годишње конференције. На њима се измењују искуства у настави, говори о наставним програмима, а организује се и рад по секцијама за одређене проблеме. То је прилика да издавачи понуде нова издања и нова учила и да се продавци компјутерског софтвера такмиче у новим понудама. Постоје и ужа стручна удружења, која се окупљају повремено – нешто налик на наше интеркатедарске састанке.

Студенти, као и сви млади људи, имају разноврсне облике забаве. Неки се учлањују у клубове са називом састављеним од по три грчка слова: „Бета-Капа-Фи“, „Сигма-Гама-Делта“ итд. Ови клубови имају своје огранке широм Америке, имају своју зграду, окупљају људе бар једном седмично, приређују забаве, маскенбале и слично. То представља стварање навике на такав начин друштвеног живота, тј. припремање младих људи за касније чланство у удружењима као што су „Ротари клуб“, „Lyon's Club“, „Слободни зидари“ (масони).

5 Када је пре извесног броја година, као Фулбрајтов стипендиста, боравила у нашој земљи једна млађа научна радница, направила је компаративну студију са занимљивим насловом: „Поређење београдског и њујоршког хумора“. Закључила је да је општи ниво хумора у Београду на вишем нивоу, али да је „професионални“ хумор (шале о лекарима, адвокатима итд.) у Њујорку бољи. Објашњење је било: виши ступањ друштвене интеракције у Београду („људи се више друже“), а већи степен професионалног дружења у Њујорку.

Студентска организација, поред озбиљнијих задатака, има и дужност да се бави забавним животом. Четвртком се обично објављује где ће се следећег дана прославити TGIF (скраћеница од: Thank God it's Friday – Хвала Богу, дошао је петак). А ако се зна колико је напорна радна недеља, то је заиста празник. Једном годишње организује се прикупљање новца путем аукције. Професори дају своје понуде, студенти лицитирају и тако се скупи доста долара. Понуда професора може бити: вечера у познатом ресторану, шетња Мисисипијем или језером у његовој јаhti (са вечером). Ја сам понудио римски новчић (вредео је 5–10 \$) и нашу новчаницу од 100.000.000 динара (без новчане вредности). Понуда је продата за 120 долара!

Факултет организује своје светковине и вечере, на којима често учествују и студенти. На Лојоли је био традиционални „бал ракова“ (Craw-fish ball) на обали Мисисипија, где се, уз музику, једу слатководни ракови (Луизијана је прва у свету по њиховој производњи, а главни одгајивачи су Далматинци) и пије пиво. Сам универзитет приређује једном годишње шетњу Мисисипијем на броду-точкашу, уз закуску, пиће и цез.

Студенти, као и сви млади људи, проналазе своје забаве и приватно, по кућама или локалима.⁶

За време карневала „Масни четвртак“ (Mardi Gras), што одговара нашем празнику „Покладе“, када се у Њу Орлиенс сјати око милион туриста из Америке и света (у 1994. години оставили су 6 милиона долара граду), када се много весели и банчи, студенти имају своју факултетску прославу. Један професор постаје „краљ карневала“ (имао сам част да будем једном то – вероватно су желели „краља“ са страним нагласком, што није редак случај у историји) и има неку врсту краткотрајног суверенитета на кампусу. Са терасе факултета треба да објави свој проглас, обично шаљив, и баца поклоне окупљеним студентима и професорима: ђинђуве, пластичне чаше са разним амблемима, конфете и слаткише.

Запошљавање и каријера. – Већ на другој години студија студенти процењују могућност запошљавања. Када раде у некој фирми (практичан рад), они се труде да оставе што бољи утисак, јер постоји могућност да тамо добију посао ако покажу и друге резултате. Обично се за „најбољих десет“, нарочито на престижним факултетима, отимају послодавци.

6 Једном су ме студенти, после TGIF-а, одвели у локал где се играла лутрија. Пуштали су кокошку на неку врсту малог ринга са 100 парцела, обележених бројевима од 1 до 100. Уз бучно навијање, под јаким рефлектором, кокошка је, у време кад је одавно требало да спава, лутала преко простора док не би на једном од поља обавила своју физиолошку потребу (вероватно је добијала неки лаксатив пре тога). Тај број је добијао награду од 100 долара.

После извесног практичног искуства, дипломирани правници имају право да полажу судско-адвокатски испит (bar examination). Припреме су напорне и трају више месеци. А испит спада међу тешка животна искушења јер траје бар два дана од ујутру до увече. Испитивачи су искључиво људи из праксе, углавном адвокати и судије.

Адвокати ретко кад раде индивидуално. Обично се удружују у мање или веће фирме, при чему се у Њујорку и Вашингтону фирма од 100 адвоката не сматра великом већ средњом. Фирма Бејкер и Мекензи (Baker and Mckenzie) има на хиљаде адвоката у својим филијалама широм света, све до Москве. Адвокати се уско специјализују, тако да није редак случај да неки специјалиста за накнаду штете не зна основне појмове из наслеђивања и обрнуто. Од клијената се наплаћује „утрошак времена“, тако да један сат кошта између 200 и 350 \$. У добрим фирмама један адвокат годишње заради до милион долара.

Правници у целини уживају велики углед у друштву. Једино су им лекари конкуренција, али у новије време велика нелагодност прати ту професију: права је мода подношења захтева за огромна обештећења због тзв. нестручне праксе. Такав ризик за судије и адвокате не постоји. Као један доказ односа између две професије могу навести то да сам у току две и по године предавања имао међу слушаоцима и два лекара.

Највећи престиж уживају судије. Када сам пре неку годину посетио Правни факултет у Бруклину, затекао сам декана Трегера веома срећног. Разлог је био – именовање за судију окружног суда! То би се у Европи сматрало тешком деградацијом.

Уколико би на крају требало дати неку оцену америчког система студирања, нарочито проценити који је систем студија бољи, то није нимало лако, а, осим тога, подложно је субјективним наклоностима онога који оцењује.

У целини, студирање у Европи је више академски обојено. Наши уџбеници често изгледају тако као да су писани за колеге или асистенте из тог предмета а не за будуће судије и адвокате: са мноштвом фуснота, са историјским уводима, различитим теоријама и философијама.⁷

⁷ Уколико је аутор анонимнија, утолико је, по правилу, његов уџбеник претенциознији. Учећи „погрешне“ теорије – које, сведене на две-три реченице и тако обогаћене, аутор „смело“ критикује, да би на крају додао своју, једино „исправну“ – студент обично замори меморију на споредном и не запамти главно. Оно што евентуално може да научи јесте непоштовање ауторитета, презрив однос према туђем мишљењу. Уопште узев, и писање и предавања код нас су неретко обојени провинцијалном претенциозношћу.

То је систем који, ако је добро спроведен, можда више одговара интелектуалцима. Дипломирани правник ће научити доста о појму права, о разним теоријама, сазнаће нешто из компаративног права, али неће бити у стању да се одмах ухвати у коштац са практичним проблемима. Интелигентном младом правнику биће потребно неко време, обично две-три године, да научено преведе у систем практичних правила.

Амерички систем студирања окренут је пракси. Прагматичност је и иначе обележје ове цивилизације. Већ на првој лекцији из првог предмета студент се среће не са апстрактним правилом већ са случајем. У току студија он ће пружати правну помоћ грађанима (уз надзор професора), радити у некој адвокатској или судској канцеларији, учествовати у фиктивном спору као бранилац или тужилац. Наравно да то не значи да ће у току студија научити све што му је потребно за практичан рад, али ће у сваком случају бити боље припремљен за професионалне изазове. Оно што смета том систему јесте изванредан прагматичан догматизам. Сем за веома интелигентне особе, нова ситуација, ван схема које су научили, за правнике представља велику, некад непремостиву препреку. Не само студенти, већ и професори обично немају способност да схвате другачији, европски систем, тако да се и у уџбеницима упоредног права, нпр., може наћи на неразумеваче, на ароганцију, што је последица недовољног познавања суштине система „цивилног“ права.

Када ме је један амерички професор, пореклом Кубанац, питао који су студенти бољи, покушао сам да импровизујем неки закључак рекавши: „Просечан амерички студент права је бољи од просечног студента права у Београду. Али су београдских 10% најбољих бољи од 10% најбољих на Лојоли.“

Међутим, остаје чињеница да је Америка сада водећа сила света, да неке своје стандарде намеће осталим земљама, па је и у међународном праву њен утицај све већи. У последње време све је више међународних конвенција стилизованих у маниру који одаје велики утицај англосаксонске правне терминологије и законодавне технологије. Зато је и правницима европске формације, нарочито онима који желе да се баве међународним правом, неопходан бар неки увид у појмовни и структурални свет прецедентног права.